

ESKİ UYGUR TÜRKÇESİ DÖNEMİNE AİT İKİ MEKTUP ÖRNEĞİ

Emine TEMEL*

Özet

Bu makalede Eski Uygur Türkçesi Dönemi'ne ait olan iki mektup örneği yapı bilgisi ve anlambilimi açısından incelenerek, Türklerde mektup yazma geleneğinin teşekkülü tartışılacaktır. İncelenen her iki mektup örneği de Paul Pelliot'un çalışmalarını içeren James Hamilton'un *Manuscripts Ouïgours Du IX-X Siècle De Touen-Houang* adlı eserinden alınmıştır.

Turfan Uygurlarının (991-1209) sosyo-kültürel durumlarını yansıtan bitikler (mektuplar), sivil hayat belgeleri olmaları yanında, dil tarihi bakımından önemli metinlerdir.

İncelenen bu belgeler içerikleri yanında mektup türünün ayırıcı özellikleri olarak kabul edilen tarih, hitap, selâm, dua gibi ifadeleri de taşımaktadır. Aynı türe ait eserlerin tarihî seyri içerisinde karşılaştırılması yazı türünün başlangıcı ve gelişimini ortaya koymak bakımından önem taşımaktadır.

Fertlerin devletle olan ilişkilerinden çok kendi aralarında yaptıkları anlaşmaları ihtiva eden bu vesikaların öncelikle transliterasyonu ve transkripsiyonu yapılmış akabinde Türkiye Türkçesine aktarılıp sözlüklü dizini hazırlanmıştır.

Makalemizde, Eski Türklerde mektup yazma geleneğini takip edebildiğimiz bu iki bitik vasıtası ile Uygur Türklerinin kültür ve medeniyet seviyeleri tanıklanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Uygur Türkleri, Sivil Hayat Belgeleri, Bitik.*

TWO LETTER EXAMPLES BELONG TO OLD UYGHUR TURKISH

Abstract

In this article two letter examples belong to Old Uyghur Turkish are going to be analysed in terms of grammar and semantics then formation customs of letter-writing is going to be discussed.

To be examined every examples of two letters were taken from *Manuscripts Ouïgours Du IX-X Siècle De Touen-Houang* which is included in studies of Paul Pelliot and belonged to James Hamilton.

Bitikler which reflected socio-cultural aspect of Turfan Uyghurs (991-1209) are civil-life documents more-over they are very important texts in language history.

Besides the content the documents analyzed, include date, the expressions of speech, greeting, blessing which are considered as distinctive features of letter. Comparison with of works of their same class chronologically is critically important to investigate the start and development writing species.

These documents include agreement between people rather than the agreement with government. First of all their transliteration and transcription were done then they are transferred to Turkey Turkish and their dictionary index were prepared.

In our article, degree of cultur and civilization of Uyghur Turks is going to be proved by these two bitik which reflects being conventions of letter-writing in Old Turks.

Keywords: *Uyghur Turks, Civil Life Documents, Bitik.*

* Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (İstanbul), emine.temel@istanbul.edu.tr

Giriş

İslamiyet'ten önceki Türk kültür tarihine ışık tutan toplulukların başında Turfan (Kao-ch'ang) Uygurları gelmektedir. VI. yüzyıldan itibaren tarihî süreçte takip edebildiğimiz Uygur Türklerinin bir buçuk yüzyıllık devresini Çin kaynaklarından tanıklatabiliyoruz.¹

Köktürk Kağanlığı'nın siyasi hâkimiyetinin sona ermesinin akabinde Ötüken merkezinde (Moğolistan Halk Cumhuriyeti) 745-840 yılları arasında Ötüken (Bozkır) Uygur Kağanlığı'nı görmektediriz. 840 yılından sonra Uygurların bir kısmı Asya'nın güneyine, Çin'in batısında yer alan Sha-chou şehrine bir kısmı Kansu şehrine yerleşmiştir. Çin'in Kao-ch'ang (Turfan) şehrine yerleşen Turfan Uygurları gelişmiş kültür seviyeleri ile Orta Asya Türk tarihinde önemli bir yer teşkil etmektedir.² Bu dönemde siyasi anlaşmazlıklardan uzak kalınarak ticari ve sosyal münasebetler ön plânda yer almıştır.

Turfan Uygurlarının sosyal hayatlarını yansıtan iki önemli kaynağın olduğunu ileri süren Özkan İzgi, bunlardan birincisinin X. yüzyılda Turfan Bölgesi Uygurlarını ziyaret etmiş olan Çin'in resmî elçisi Wang Yen-te'nin Uygur ülkesinde halkın yaşayışına dair gördüklerini, gözlemlerini anlattığı seyahatnamesi olduğunu ikinci kaynağın ise X-XIV. yüzyıllar arasında yazıldıkları tahmin edilen "hukuk vesikaları"ndan oluştuğunu belirtir.³

Hukuk vesikalarını borç alıp-verme, alım-satım, kiralama ve rehin vesikaları gibi ticari amaçlı yazılar ile vakıf vesikaları ve vasiyetnameler olmak üzere altı başlık altında toplamak mümkündür.⁴ Bu vesikalar, sivil hayat belgesi niteliğinde olup Uygurların kültürel ve sosyal ilişkilerinin canlı birer tanığı konumundadır. Uygurların farklı inanç sistemlerinden tercüme ettiği metinlerinin dışında 'sivil hayat belgeleri' olarak adlandırdığımız ve halkın günlük konuşma dili ile yazı dilini açığa çıkaran bu tür vesikalar da mevcuttur. Bu vesikalarda öncelikle anlaşmanın yapıldığı tarih belirtilir daha sonra konuya geçilir. Anlaşmanın koşulları belirtildikten sonra ise vesikayı yazan kişinin ve şahidin imzası ile belge hazır hâle getirilir.⁵

Bu makalede, mektup şeklinde kaleme alınmış iki bitik/vesika bugünkü mektup yazma geleneği ile mukayese edilmek suretiyle incelenecektir. Çeşitli konularda bilgi alıp vermek için hanların birbirlerine veya başkalarına gönderdikleri, emir mahiyeti taşımayan diplomatik mektuplar⁶ olan ve sivil hayat belgesi olarak addedilen bu bitikler Uygurların sosyo-ekonomik hayatıyla ilgili bilgi sahibi olmamıza yardımcı olacak kaynaklardır.

¹ Özkan İzgi, *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987, s. 5.

² Semih Tezcan, "Uygurlar", *Türk Ansiklopedisi*, C. XXXIII, 265. Fasikül, Ankara, s. 148.

³ Özkan İzgi, *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*, s. 5.

⁴ Özkan İzgi, *Kutluk Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1986, s. 75.

⁵ Nobuo Yamada, "Uygur Satış Mukavelesi Belgelerinin Şekilleri", çev. Emine Gürsoy Naskali, *TDED*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, C. XXVI, İstanbul 1993, s. 196.

⁶ A. Melek Özyetgin, "Altın Orda Hanlığının Resmî Yazışma Geleneği", *Ortak Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler*, Ötüken Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 27.

Fransız şarkiyatçılarından Paul Pelliot, 1906-1909 yıllarında Çin'e yaptığı seyahati esnasında Doğu Türkistanı da ziyaret etmiş ve Tung-Huan'daki yazmaların bir kısmını Paris'e götürmüştür.⁷ Biz bu makalede kendimize Paris Bibliothèque Nationale'de kayıtlı olan Paul Pelliot'un *Rapor sur missionau Turkestan chinois 1906-1909*⁸ adlı çalışmasını kaynak olarak seçtik. Paul Pelliot'un Uygur dönemi bitiklerini topladığı bu çalışmasına ise James Hamilton'un⁹ kitap olarak sunduğu neşrinden ulaştık.

Uygur dönemine mahsus bu belgelerden yirmi beş satırdan oluşan "Pelliot Ouïgour 4"¹⁰ ve yirmi iki satırdan oluşan "Pelliot Ouïgour 3"¹¹ adlı bitikleri mektup türünün ayırıcı özellikleri olarak kabul edilen tarih, hitap, selâm ve dua gibi ifadeleri yapı bilgisi ve anlambilimi açılarından inceleyerek, dil tarihi bağlamında taşıdığı öneme dikkat çekeceğiz.

Üzerinde çalışma yapacağımız bitikler Eski Uygur alfabesi ile Uygur Türkçesinde kaleme alınmıştır. Reşit Rahmeti Arat'ın da ifade ettiği gibi bu metinler günlük hayatın ihtiyacı neticesinde sınırlı bir muhit için yazılması dolayısıyla dinî metinlerle mukayese edilemeyecek derecede güç okunmaktadır.¹²

Talat Tekin, mektupların üslup özellikleri ile ilgili yaptığı değerlendirmesini şu şekilde sıralamaktadır:

1. Mektubun tarihi başta veya sonda olabilir. Çoğu tarihsizdir.
2. Önce muhatabın adı, bundan hemen sonra da gönderenin adı zikredilir. Gönderenin adından hemen sonra *esengü bitiğim, esengü bitiğimiz* veya kısa *esengümüz* "sağlık, esenlik mektubumuz" ibaresi bulunur.
3. Hitaptan sonra ilk olarak hâl hatır sorulur.
4. Hâl hatır sorma *Neteg siler?... türünden gerçek sağlık sorma cümleleri ile devam eder.*
5. Bunu mektubu yazanın veya yazanların sağlık durumunu bildiren cümle izler.
6. Mektubu asıl yazma amacına ilişkin bir giriş cümlesi bulunur.
7. Bundan sonra asıl amaç belirtilir.
8. Mektup kimin tarafından yazıldığını ve kime verileceğini bildiren iki kısa cümle ile son bulur.¹³

⁷ Reşit Rahmeti Arat, "Eski Türklerde Hukuk Vesikaları", *Türk Kültürü Araştırmaları*, Y. 1, S. 1, Ankara 1964, s. 7.

⁸ Paul Pelliot, "Rapport sur missionau Turkestan Chinois 1906-1909", *Comptes rendus Des Seances de l'Acad des Inscript, et Bell-Lettres*, Paris 1910.

⁹ James Hamilton, *Manuscripts Ouïgours Du IXe-Xe Siècle De Touen-Houang I-II*, Paris 1986.

¹⁰ James Hamilton, *Manuscripts Ouïgours Du IXe-Xe Siècle De Touen-Houang I-II*, s. 143-146.

¹¹ James Hamilton *Manuscripts Ouïgours Du IXe-Xe Siècle De Touen-Houang I-II*, s. 147-151.

¹² Reşit Rahmeti Arat, "Eski Türklerde Hukuk Vesikaları", s. 11.

¹³ Talat Tekin, "İpek Yolundan Bin Yıllık Türkçe Mektuplar", *Makaleler II*, Öncü Kitap, Ankara 2004, s. 293-294.

Altın Ordu, Kırım ve Kazan sahasına ait yarlık ve bitiklerin üslup özelliklerinin bölümlere ayrılıp formüle edilerek incelenebileceğini ifade eden Özyetgin, Altın Ordu, Kırım ve Osmanlı yazışmalarının yapısal çerçevesini şu şekilde oluşturmuştur:

1. Mukaddime (Giriş)

- a. Dua, niyaz
- b. Tuğra (İmparatorluk simgesi)
- c. Elkap
- ç. Kitabe, yazı
- d. Selamlama

2. Kontekst

- a. Nakil ve talepler
- b. Tasdik, teyit

3. Son Protokol

- a. Tarih
- b. Yazılan Yer
- c. Mühür¹⁴

Özyetgin ve Tekin'in yapmış oldukları değerlendirmeyi göz önünde bulundurarak, şimdi bu iki bitik örneği üzerinden mektup türünün ayırıcı özelliklerini tespit edip bitikleri mukayese etmeye çalışacağız.

PELLİOT OUİGOUR 4

1. yemä biziñä ayayuluq ayırlayuluq
2. täg men ögmäkkä tümän alqamaqqa
3. tägimlig ayaylay tüzün ädgü atı
4. qar ärdäm inal qutiña tañquñ ärdäm
5. ögä esängümüz yıraq yerdän üküt
6. köñül ayıtı idur biz bitigdä nä üküt
7. saß ayu idayın sıztan bitig kälti bultum

¹⁴ A. Melek Özyetgin, *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dili Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 77-80.

8. nā saβ ersār barça eđidtim ol bergim
9. üçün tǎñri qulı maña qolıalı id
10. tep temädi erdi tañ bir inčä tedi erdi
11. qarda bir bergim qodtım erdi bir adında
12. tutıyu tǎg ǎr qarabağ alyıl tep tedi erdi

MEKTUBUN ARKA YÜZÜ

13. taqı nǎgü kǎrgǎk bolsar siz yöntürün
14. maña bitig idin nǎgü sizin bitigdä men
15. yenä yanturu idıyay men tep temiđ erdi yenä
16. sizin bitigdä inčä bitimiđ siz meniñ üç
17. tört torqu-luy yonlay-lıy taβar alyuq
18. ol+tep tǎñri qulı almiđ ersār men yenä
19. nälük alır men tǎñri qulı sizintän säβinč-
20. lig kǎlyük ol anı birlä siz bilitgäy siz
21. ekki çıqan-laıy ol satıy-daqı üç torqu
22. almadım siz bilin
23. kim
24. qa berzün qamalta
25. qar tañ quđ bitigimiz

Türkiye Türkçesine Aktarımı

1. Yine bizim tarafımızdan saygı ve değer görmeyi hak eden
2. Bin övgüye ve on bin hayır duaya
3. Layık itibarlı, asil, iyi
4. Qar Ärdäm İnal kutuna sahip Tanquđ Ärdäm,
5. Övgü ve sağlık dolu dileklerimizi uzak bir yerden en kalbî
6. Duygularımızla göndeririz [gönderiyoruz]. Mektupta ne kadar çok

7. Söz söyleyerek [şeyden bahsederek] [bu mektubu size] gönderiyorum. Sizden gelen mektubu buldum. [Sizden gelen mektubu gördüm, okudum.]

8. [Mektupta] Ne kadar söz varsa [bahis konusu olan mevzu varsa] hepsinden haberdar oldum. O vereceğim [iyilikler]

9. İçin Tâñri Qulî bana “İstemek için gönder.”

10. Dememişti. Sabah şöyle demişti:

11. “Qar’a vermem gereken bir eşya bırakmıştım.”Diğer bir yandan

12. “Teminatı (güvencesi) nasıl da erkek bir esir (hizmetçi) aldırıyor.” diye söylemişti.

Mektubun Arka Yüzü

13. Ve şunu eklemişti: “Neye ihtiyacınız olursa [birini] yola koyun

14. Bana bu mektubu gönderin [ve] mektubunuzda ne olursa olsun

15. Onu [olduğu gibi] tekrardan göndereceğim.” demişti. Ve yine

16. Siz mektubunuzda şunları yazmışsınız. Benim

17. “Kullanmak için eşyalarımın üç ya da dört ipek parçası oldu.”

18. [Oysa] Tâñri Qulî onları alsaydı, ben yine

19. Onları neden almış olayım. Tâñri Qulî sizden memnun olarak

20. Döndü. Onunla tanışılıyorsunuz.

21. Sizi iki yeğen gibi görecektir. Satışta bulunan o üç ipek parçasını

22. Almadım. Bunu böyle biliniz.

23. Kime versin: Kamalta (Mektup Kamalta’ya verilir: Qar a Qamal)

24. Kime yazılıyor: Qar Ārdām İnal Tanquṭ’a mektubumuz.

I. Giriş

Bu bitğin giriş kısmında Özyetgin’in yarlık ve bitikler için belirlediği “dua-niyaz, tuğra ve elkap (unvan)” kısımları yer almamaktadır. Tanrı’ya olan övgülerin zikredildiği “dua, niyaz” kısmı İslamiyet ile birlikte ortaya çıkmıştır.

I. I. Tarih

Yirmi beş satırdan müteşekkil bu bitikte günümüz mektup türü ile karşılaştırdığımızda dikkati çeken ilk husus bitiğin yazıldığı ve gönderildiği tarihin not düşülmemiş olmasıdır. Öte yandan incelediğimiz bütün Uygur dönemi vesikalarının ilk satırı tarihle başlar. Kullanılan tarih on iki yıllık devreyi kapsayan takvim sistemidir: “Küskü yıl altınç ay on yangıqa¹⁵” (Sıçan yılının, altıncı ayının onuncu gününde),¹⁶ “Biçin yıl çahşapud¹⁷ ai iki yangı” (Maymun yılının oruç ayının ikinci günü)¹⁸ gibi ifadeleri bu bitikte göremiyoruz. Bu ifadeler dahi bugünkü anlamda tarih kaydını belirlemede yeterli olmamaktadır.¹⁹ Bu yüzden belgelerde daha başka deliller arama yoluna gidilir. Vesikalarda geçen özel isimler²⁰ tarih kaydına netlik kazandıran en önemli öğelerdir.

Vesikaların yazıldığı tarihin tespitinde, kâğıdın kalitesi, yazı sistemi, kelime ve gramer kaideleri gibi unsurlar ipucu niteliğinde gözükse de bu verilerle neticeye varmak oldukça güçtür.²¹ Diğer taraftan “Uygur satış mukavelesi belgelerinin şekilleri” üzerinde ayrıntılı çalışmalarını bulan Yamada, vesikalarda geçen “tamga” (damga-mühür)²² kelimesinin “nişan” (imza) kelimesine göre daha eskicil olduğunu ileri sürmektedir.²³ Bu tespit geçerli olsa dahi vesikanın yazıldığı tarihi net bir şekilde söylemek mümkün olmayacaktır. Bu koşullar altında vesikaların sadece ait olduğu yüzyıllar mukayese edilip hangisinin daha eski olduğu söylenebilir. Sonuç itibarıyla bu bitikte gramer şekillerinden tespit edebileceğimiz bir tarih yoktur. Aynı zamanda bitikte *tamga-nişan* kelimeleri yer almamaktadır. Dolayısıyla elimizdeki bitikte hiçbir tarihlen-dirmeye rastlanmamıştır.

¹⁵ “yangı” (yeni) veya (yeni ay) anlamını taşımaktadır. Vesikalarda kelime ayın ilk on günü için kullanılmıştır. (Özkan İzgi, *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987, s. 58.)

¹⁶ *Türk Hukuk Tarihi Birinci Kısım Araştırmalar ve Düşünceler*, Köy Hocası Matbaası, Ankara 1935, s. 11.

¹⁷ Aylar umumiyetle birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü, ...ay şeklinde yazılmış olmasına rağmen bazı vesikalarda, birinci ay için “Aram”, on ikinci ay için “Çakşaput” denildiğini görmekteyiz. “Çakşaput” ay Budist ve Maniheistlerin Ocak-Şubat aylarında oruç tuttuklarından dolayı “Oruç Ayı” anlamındaki “Çakşapa” kelimesinin, Uygurlarca kullanılış şeklidir. (Özkan İzgi, *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)* s. 58.)

¹⁸ *Türk Hukuk Tarihi Birinci Kısım Araştırmalar ve Düşünceler*, s. 13-14.

¹⁹ A. Melek Özyetgin, “Eski Türklerde Vasiyetname Geleneği”, *Uçmağa Varmak Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali, Gülden Sağol Yüksekaya, Kitabevi, İstanbul 2009, s. 365-366.

²⁰ Reşit Rahmeti Arat’ın “Uygurca Yazılar Arasında” adlı yazısında yer alan vesikada Esen Buka (1309-1318), Kibek (1318-1326), İlçikedey (1326), Tarmaşirin (1326-1334), Çinkiş (1334-1338), Yisün Temür (1338), Tuğluk Temür (1347-1365) gibi isimler vasıtası ile vesikanın yazıldığı tarihi bilmemiz mümkün oluyor.

²¹ Özkan İzgi, *Kutluk Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar*, s. 58.

²² C. Eralp Alışık, “Divânü Lügati’t-Türk’tе Oğuz Damgaları, Türk Kültüründe Tamga ve Kökeni Üzerine”, *Kaşgarlı Mahmud Kitabı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 2008, s. 65-78.

²³ Nobuo Yamada, “Uygur Satış Mukavelesi Belgelerinin Şekilleri”, s. 222-223.

I.2. Hitap ve Dua, Niyaz

Pelliot Ouïgour 4 bitiği günümüz mektup türü ile örtüşecek derecede bir 'hitap' cümlesi ile başlamaktadır. Hitap ifadesi günümüzden farklı olarak bitiğin gönderildiği kişiye yapılan övgü ve edilen hayır duası ile birleşmiştir. İslamiyet sonrası yazılan mektuplarda Tanrı'ya olan şükranların²⁴ belirtildiği dua, niyaz kısmı, Eski Uygur Türkçesi dönemine ait bu bitiğin "hitap" bölümünde ortaya çıkmıştır.

1. Yemä biziñä ayayuluq ayırlayuluq, 2. täg men ögmäkkä tümän alqamaqqa, 3. tägimlig ayaylay tüzün ädgü atı 4. Qar ärdäm inäl qutiña.... “ Yine bizim tarafımızdan saygı ve değer görmeyi hak eden, bin övgüye ve on bin hayır duaya layık itibarlı, asil, iyi, Qar Ärdäm Inal kutuna sahip...”

I.3. Kitabe, Yazı

Bitiğin yazıldığı Tañquş Ärdäm'e "Saygıdeğer ve itibarlı, on bir hayır duaya layık Qar Ärdäm Inal kutuna sahip" kişi şeklinde hitap edilip sevgi dolu dilekler gönderilmiştir. O hâlde bitik selamlama ve iyi dileklerle Tañquş Ärdäm'e gönderilecektir.

I.4. Mektubun Türü

Özyetgin, mektupları bitig ve yarlık olmak üzere iki şekilde tavsif etmektedir. "Bitig, çeşitli konularda bilgi alıp vermek için diplomatik yazışmalarda hanların, padişahların birbirlerine gönderdikleri emir mahiyetinde olmayan mektuptur. Yarlık ise bir hükümdarın yabancı bir hükümdara gönderdiği emir mahiyetinde olan mektuptur."²⁵ İncelediğimiz metin de emir bildirmeyen, bilgi alıp vermek amacı ile iki kişinin birbirine gönderdiği bitiklerden biridir.

Sertkaya, Eski Uygur mektuplarını yazılış nedenlerine göre yedi başlık altında tasnif etmektedir: 1. Söz ve sav kelimeleri ile başlayan *Söz ve Sav* metinleri 2. *Esengü* metinleri 3. *Bitig* metinleri 4. *Selam Gönderme* metinleri 5. *Kutiña/Kutlarıña* metinleri: Kutiña / Kutlarıña hitabı taşıyan ötüğ bitig (dilekçe) metinleri 6. *Yarlıg* metinleri 7. *Eksikli* metinler: Baştan ve sondan eksik olan metinler.²⁶ Sertkaya, mektupların ilk satırlarında geçen bazı kalıp kelimeleri dilbilgisel açıdan formüle ederek böyle bir sınıflandırma yoluna gitmiştir. Elimizdeki metin de Sertkaya'ya göre *Tañquş Ärdäm ögä esängümüz*: "Kişi Adı + Esengümüz" şeklinde ifade ettiği hâl-hatır sorma amacı ile kaleme alınmış *esengü metnidir*. Bu bitiklerde, bir mektuba (kөнül

²⁴ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig I Metin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 374.

²⁵ A. Melek Özyetgin, *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi*, s. 74-75.

²⁶ Osman Fikri Sertkaya, "Eski Uygur Mektupları Üzerine", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 44, S. 44, İstanbul 2011, s. 119-228.

aytu bitig)²⁷ karşılık olarak kişi önce kendi durumundan bahseder akabinde karşısındakinin durumunu sorar ve ondan bazı şeyler talep eder. Pelliot Ouïgour 4 bitiğinin de “Sizden gelen mektubu okudum, bütün söylediklerinizden haberdar oldum.” satırları ile arka yüzündeki “Siz mektubunuzda şunları yazmışsınız.” ve “Neye ihtiyacınız olursa birini yola koyun ve bana mektup gönderin ne olursa olsun gönderirim.” satırları bize bu yazışmanın bir öncesinin olduğu fikrini uyandırmaktadır. Dolayısıyla bu bitiğin cevap niteliğinde yazılmış olduğunu söyleyebiliriz.

Sertkaya’dan farklı olarak incelediğimiz mektubun tür itibari ile *bitig* yazılış nedeni olarak da *esengü* metni olduğu kanaatini taşımaktayız. Öyle ki mektubun ilk satırlarında “bitik” kelimesi geçmiyor fakat bitik türünün Sertkaya’nın tasnifindeki “yarlıg metinleri” haricindeki diğer metinleri kapsadığını düşünmekteyiz. Sonuç itibari ile Pelliot Ouïgour 4 bir esengü bitigiğidir.

2. Kontekst

Mektubun esas yazılma sebebinin anlatıldığı kısımdır

2.1. Mektubun Esas Yazılış Sebebi

Bitiğin giriş niteliğindeki genel satırlarından sonra esas yazılma amacına gelinir. “Satışta bulunan o üç ipek parçasını almadım. Bunu böyle biliniz.” ifadeleri bize daha önce bir ipek parçasının mektubu yazan kişiye satılmak istendiğini fakat bu kişinin ipek parçasını almak istemeyişini gösterir.

3. Son Protokol

Bu kısımda mektubun gönderileceği kişi ve kiminle gönderileceği belirtilmektedir. Akabinde mektubun karşı tarafa gönderilmeye hazır hâle getirildiği ifade edilmektedir.

3.1. Mektubu Götüren Kişi

Mektubun sağ alt köşesinde bugünkü “postacı” olarak karşılık bulabileceğimiz kişinin adı “Qamalta’ya verilsin.” şeklinde belirtiliyor. Bugünkü mektup yazma geleneğinden farklı olarak bitiğin kimle gönderileceği özellikle gönderilecek kişiden önce mektubun içinde belirtilmektedir.

²⁷ Mehmet Vefa Nalbant, “Eski Türk Mektuplaşma Geleneği Üzerine Kutadgu Bilig Açısından Bir Değerlendirme”, *MTAD*, C. 10, S. 3, Eylül 2013, s. 9.

Sağlam bir devlet teşkilatının düzenli bir haberleşme sistemi vardır. Türk-Moğol devletin dünya coğrafyasına yayılan sınırları ile Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet kurduğu alanlar sağlam bir haberleşme teşkilatı ile güvence altına alınmıştır.²⁸

Eski devirlerdeki en yaygın ve çabuk haberleşme biçimi olan, belirli posta menzillerinde at değiştirme yoluyla haber ulaştırma anlamına gelen ulak sistemi (atlı ulak) “atlı haberleşme”, Köktürk Kağanlığı devrinden beri görülen ve uygulanan bir sistemdir. Çingiz Han'ın hâkim olduğu 13. yüzyıl coğrafyasında da haberleşmenin kurumsallaştığı Yam posta teşkilatı kullanım alanına girmiştir.²⁹ 1207'den önce “yam” teriminin geçmemesine rağmen yam posta istasyonlarının kesin olarak Turfan Uygurlarının bölgesinde kurulduğunu belirten Özyetgin aynı zamanda Uygurların Beşbalık şehrinin doğu-batı haberleşme rotası üzerinde ana noktalardan birini teşkil ettiğine de dikkat çekmektedir. Elimizdeki bitiğin de Qamalta aracılığı ile karşı tarafa gönderilmesi posta teşkilatının varlığını kanıtlar niteliğindedir.

3.2. Mektubun Gönderildiği Kişi

Mektubu götürececek kişinin adının altında ise mektubun gönderildiği kişinin adı “Tanquç'a mektubumuz.” satırları ile yer alıyor.

3.3. Mühür

Son olarak bitiğin, üzerine belli adres bilgilerinin yazılması suretiyle katlanarak gönderildiği notuna rastlıyoruz.

PELLIOT OUÏGOUR 3

1. mänji silig küç tüzün qutluy tüzün esängü bitigimiz
2. tüz yegän sañun+qa sanmıñ tüzünkä iraq yerdin
3. yayuq köñülin isinü amranu
4. esängülâyü üküt üküt köñül ayıtu idur biz nätäg erür
5. siz biz yemä munta ädgü esän erür amtı bitigdä nä üküt
6. saß ayu idayın qutluy tüzün taqı bir saßım meni çäçim
7. birlä qodup yenä çäçimkä bir ayız saßıñız yoq küç tüzün
8. sañunqa beläkimiz bir qapquruy üzüm sanmıñ tüzünkä

²⁸ A. Melek Özyetgin, “Eski Türklerde Haberleşme ve Posta Teşkilatı”, *Ortak Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler*, Ötüken Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 211.

²⁹ A. Melek Özyetgin, “Eski Türklerde Haberleşme ve Posta Teşkilatı”, s. 212.

9. beläkimiz bir ärük qutluy yegän bars-qa qutluy bars-qa
10. mängükä üküť ayıtu idur biz qulutı it+bars yemä
11. köñül ayıtu täginür men küč tüzün y+yegän bars-qa beläkim
12. bir qap çubuqan arqıť taßraq barır üçün anın bitig
13. idtimiz beläk la totoqda ol

MEKTUBUN ARKA YÜZÜ

14. qutaymıť
15. qutluy tüzün sañun-qa taqı bir saßım qutadımıť yegän
16. elgintä yemä bitig idimıť siz sekü üzäki yer-ig
17. yemä tariy tariyalı qılıč⁺⁺⁺⁺... attı-lar men idmadım men sü
18. sidim etig küçap men tariyur men teyür men sü idmasar
19. men taqı küçap tarısar tariyur ärki ol on tiq qonaq x⁺⁺..
20. barça etig äßintä eltmıť acrıqqa eltmämıť yayru-
21. daqı ot yemä alıp kälürmıť äßintä eltmıť

Ters Yönde Yazı

Normal Yönde Yazı

21. taçyu-da tüz yegän

berzün

22. sañun-qa

Türkiye Türkçesine Aktarımı

1. Mäñi Silig, Küç Tüzün, Qutluy Tüzün'e sağık dolu dileklerle [kuşatılmış] mektubumuz
2. Tüz Yegän Sañun'a, Sanmış Tüzün'e uzak yerden
3. En yakın hisselerimizi büyük samimiyet ve içtenlikle
4. Sağık dolu dileklerimizle en derin duygularımızı söyleyerek yollarız [yolluyoruz]. Nasılsınız?
5. Biz yine burada iyiyiz ve sağıklıyız. Şimdi mektupta [söylenecek] pek çok
6. Sözü [havadisi] söyleyerek [bu mektubu] gönderiyorum. Qutluy Tüzün'e dahi bir sözüm [vardır]: Beni erkek kardeşimle

7. Bırakıp da erkek kardeşime bir ağız [dolusu] sözünüz yok. Küç Tüzün
8. Sañun'a [olan] hediyemiz bir kap kuru üzüm Sanmış Tüzün'e [olan]
9. Hediyemiz bir erik, Qutluy Yegän Bars'a Qutluy Bars'a
10.ebediyete [kadar] fazlasıyla söyleyerek göndeririz. Biz uşağı İt+barsı yine
11. Gönülden söyleyerek kabullenirim. Küç Tüzün Bars'a hediyem
12. Bir kap hünnap. Kervan hızlıca varacağı için onunla mektubu
13. Gönderdik. Hediye Totoktadır.

Mektubun arka yüzü

14. Kutadmış
15. Qutlug Tüzün Sañun'a da bir sözüm Kutadmış'ın kız kardeşinin
16. Elinde yine mektup göndermişsiniz. Terasa üzerinde
17. Yine ekin ekmek için kılıç attılar. Ben göndermedim. Ben orduyu
18. Yıktım, alet edevatı bir araya getirerek, güç kullanarak ben ekin ekerim. Ordu göndermese
19. Ben dahi güç kullanarak ekin ekerim şüphesiz. O on hektolitrelük konak ...
20. Bütün aletleri, eve (çadıra) getirmiş [ama] araziye getirmemiş yakındaki
21. Otu [araziyi] alıp yine getirmiş evine getirmiş
22. Taçyu'da Tüz Yegän
23. Sañun'a versin

I. Giriş

I.1. Tarih

Pelliot Ouïgour 3 adlı bitik yirmi iki satırdan müteşekkildir ve bir önceki bitikte olduğu gibi burada da herhangi bir tarihlendirmeye rastlanmamaktadır.

I.2. Hitap

Bu bitikte dua, niyaz kısmı yer almamakta fakat diğer bitikten farklı olarak mektubun birden fazla kişiye hitap ettiği görülmektedir.

1.3. Kitabe, Yazı

Bitik, gönderilen kişinin yanı sıra Mâni Silig, Küç Tüzün, Qutluy Tüzün ve Sanmıŋ Tüzün'e de iyi dilekler belirtilerek Tüz Yegän Saŋun'a yazılmıştır. Mektup, esas olarak Tüz Yegän Saŋun'a gönderilse de mektubun başında birden çok kişiye hitap edilmesinden de anlaşılacağı üzere Tüz Yegän Saŋun'dan başkalarını da ilgilendirmektedir. Bitikte her bir kişi için zikredilmiş bir söz vardır.

1.4. Hâl-Hatır Sorma

Bir önceki bitikte tesadüf edilmeyip bu bitikte dikkatimizi çeken "hâl-hatır sorma" bölümü vardır. Dördüncü ve beşinci satırda geçen "Nätäg erür siz biz yemä munta ädgü esän erür." *Nasılısınız? Biz burada iyiyiz ve sağlıklıyız.* cümleleri bunun en açık delilidir.

1.5. Mektubun Türü

Pelliot Ouïgour 3, Pelliot Ouïgour 4 gibi tür itibari ile emir mahiyetinde olmayan bir bitik metnidir. Bu bitik, yazılış nedeni itibariyle Sertkaya'ya göre "Kişi Adı +Esengü Bitigimiz" olarak formüle ettiği esengü metnidir. Öte yandan biz bu bitigin bir öncekinden farklı olarak bir mektuba cevaben yazılmış hâl-hatır sormanın ötesinde bir metin olduğu düşüncesindeyiz. Gönderilen hediyelere ilişkin hediye alacak kişilere verilmek üzere bilgi notu mahiyetini taşıyan bu mektubu, *belek bitig*³⁰ olarak tavsif etmenin daha uygun olacağı kanaatindeyiz.

2. Kontekst

2.1. Mektubun Esas Yazılış Sebebi

Bitikte, Küç Tüzün Saŋun'a bir kap kuru üzüm, Sanmıŋ Tüzün'e erik, Küç Tüzün Bars'a bir kap hünnabın hediye olarak gönderildiği yazılmaktadır. Bitigin ön yüzünün son satırlarından anlayacağımız üzere mektup karşı tarafa birtakım hediye gönderildiği söylenmek amacıyla yazılmıştır.

3. Son Protokol

Bu kısımda mektubu götüren ve mektubun gönderildiği kişi ifade edilirken, mektubun gönderilmeye hazır olduğunu gösteren mühür bölümü yer almamaktadır.

³⁰ Mehmet Vefa Nalbant, "Eski Türk Mektuplaşma Geleneği Üzerine Kutadgu Bilig Açısından Bir Değerlendirme", s. 9.

3.1. Mektubu Götüren Kişi

Bu bitik, daha önceki bitikte ifade edilmeyen kervanlar aracılığıyla gönderilmektedir. Mektuplar genellikle gideceği yere daha hızlı ulaşması için kervanlarla gönderilmektedir. Bu sefer mektubun ön yüzünün son satırında zarfın üzerine yazılan adres niteliğindeki aracı kişiye hitap edilmiştir. Kervanlarla gidecek olan aracı kişinin ismi ise Totoq olarak not düşülmüştür.

3.2. Mektubun Gönderildiği Kişi

Mektubun son satırlarının sağ alt köşesinde bugünkünden farklı olarak gönderenin değil gönderilecek kişinin adı “Taçyu’da Tüz Yegän’e verilsin.” olarak zikredilmiştir. Böylece mektubun muhatabı, hep hitap kısmının olduğu giriş bölümünde hem de son protokolde iki kez belirtilmiş olur.

Sonuç

İncelemiş olduğumuz iki bitik örneği vasıtasıyla Eski Türklerde mektup yazma geleneği hakkında fikir sahibi olduk. Bu yazışma geleneğinde bitik tarzı mektupların “mukaddime” bölümünde genellikle *tarih*, *hitap ve dua-niyaz*, *kitabe-yazı*, *hâl-hatır sorma* ve *mektubun türü*, “kontekst” bölümünde *mektubun esas yazılma sebebi* ve “son protokol” bölümünde de *mektubun gönderildiği kişi*, *mektubu götüren kişi* ve *mühür* kısımları yer almaktadır. İncelediğimiz iki bitikte de dikkatimizi çeken husus, mektubu yazan kişinin iyi dileklerde bulunduğu kısmı I. teklik kişi şahıs eki ile değil I. çokluk kişi şahıs eki ile ifade (*esengümüz*, *bitigimiz*) etmesi olmuştur. Mektubun gönderileceği kişi de mektubu götüren kişiye emir verilmek sureti ile daima emir kipinde (*berzün qamalta qar tañ quñ bitigimiz*, *taçyu-da tüz yegän sañun-qa berzün*) belirtilmiştir.

Yapı itibari ile üç bölümden müteşekkil olan mektuplar, tür itibari ile emir mahiyetinde olan *yarlıklar* ile emir bildirmeyen, çeşitli konularda bilgi almak üzere yazılmış *bitiklerden* oluşmaktadır. Bitikler de kendi içinde yazılma sebeplerine göre bir mektuba cevaben hâl-hatır sormak için yazılmış *esengü*, hediye gönderilecek kişiye bilgi notu mahiyetini taşıyan *belek bitig*, kutija hitabı taşıyan *ötüg bitigler* (dilekçe metinleri) vb. şeklinde farklı alt başlıklar da incelenebilir.

Mektupların üslup özellikleri; Uygur Türklerinin kendi dönemlerinde bugün bile tahayyül edilemeyecek bir kültür seviyelerine ulaştıklarını ortaya koymaktadır. Uygur Türklerinin ulaştıkları kültür seviyesi, Türk soylu toplulukların tarihî süreç içerisinde kesintisiz olarak sürdürdükleri ortak yazı dili geleneğinin oluşumunda da belirleyici olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA

- Arat, Reşit Rahmeti, “Eski Türklerde Hukuk Vesikaları”, *Journal De la Societe Finno-ougrienne*, Helsinki, 1964 ve *Türk Kültürü Araştırmaları*, Y. 1, S. 1, Ankara 1964.
- Arat, Reşit Rahmeti, *Kutadgu Bilig I Metin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 374.
- Alışık, C. Eralp, “Divânu Lûgati’t-Türk’te Oğuz Damgaları, Türk Kültüründe Tamga ve Kökeni Üzerine”, *Kaşgarlı Mahmud Kitabı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 2008, s. 65-78.
- Barutçu- Özöndör, F. Sema, “Eski Türklerde Dil ve Edebiyat”, *TÜRKLER*, C. 3, Ankara 2002, s. 481-502.
- Caferoğlu, Ahmet, “Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstilahlarını”, *Türkiyat Mecmuası*, C. IV, Burhaneddin Matbaası, İstanbul 1934.
- Hamilton, James, *Manuscripts Ouïgours Du IXe-Xe Siècle De Touen-Houang I-II*, Paris 1986.
- İzgi, Özkan, *Kutluk Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1986.
- İzgi, Özkan, *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987.
- Orkun, Hüseyin Namık, “Türk Hukuk Tarihinin Uygur Vesikaları”, *Türk Hukuku Tarihi, Belgeler*, Ankara 1936.
- Özyetgin, A. Melek, *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dili Kurumu Yayınları, Ankara 1996.
- Özyetgin, A. Melek, “Eski Türklerde Haberleşme ve Posta Teşkilatı”, *Ortak Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler*, Ötüken Yayıncılık, İstanbul 2005.
- Özyetgin, A. Melek, “Eski Türklerde Vasiyetname Geleneği”, *Uçmağa Varmak Kitabı* ed. Emine Gürsoy Naskali, Gülден Sağol Yüksekaya, Kitabevi, İstanbul 2009.
- Pelliot, Paul, “Rapport sur missionau Turkestan Chinois 1906-1909”, *Comptes rendus Des Seances de l’Acad , des Inscript, et Bell-Lettres*, Paris 1910.
- Sertkaya, Osman Fikri, “Eski Uygur Mektupları Üzerine”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 44, S. 44, İstanbul 2011, s. 119-228.
- Tekin, Talat, “İpek Yolundan Bin Yıllık Türkçe Mektuplar”, *Makaleler II*, Öncü Kitap, Ankara 2004.
- Tezcan, Semih, “Uygurlar”, *Türk Ansiklopedisi*, C. XXXIII, 265. Fasikül, Ankara.
- Türk Hukuk Tarihi Birinci Kısım Araştırmalar ve Düşünceler*, Köy Hocası Matbaası, Ankara 1935.
- Yamada, Nobuo, “Uygur Satış Mukavelesi Belgelerinin Şekilleri”, çev. Emine Gürsoy Naskali, *TDED*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, C. XXVI, İstanbul 1993.

